

UOT:81.

ELMI PARADİQMADA KONSEPTUAL METAFORA

*Seyidova Nigar Vaqif qızı**Bakı Dövlət Universiteti*nigar-seidova@mail.ru

Xülasə: Bu məqalə elmi paradıqmada konseptual metaforanın rolunu araşdırır. Konseptual metafora lingvistik təhlilin mühüm vasitəsi olmaqla elmi təfəkkürün formalaşmasında, yeni nəzəriyyələrin yaradılmasında əsas rol oynayır. Məqalədə konseptual metafora və elmi paradıqmanın nəzəri əsasları təhlil edilir, həmçinin metaforaların elmi konsepsiyaların inkişafına və paradıqma dəyişikliklərinə təsiri araşdırılır.

Bu məqalənin elmi yeniliyi elmi paradıqmaların formalaşmasında və inkişafında konseptual metaforanın rolunun hərtərəfli təhlilindədir. Məqalədə elmdəki metaforik təfəkkürün öyrənilməsinə lingvistik və fəlsəfi yanaşmaları birləşdirən fənlərarası tədqiqat aparıldığından, bu məqalənin məqsədi elmi paradıqmada konseptual metaforanın rolunu öyrənmək və təhlil etmək, “konseptual metafora” və “elmi paradıqma” anlayışlarının tərfi və nəzəri əsaslandırılması, metaforaların formalaşmasına və inkişafına təsirinin öyrənilməsidir.

Açar sözlər: metafora, sahə, termin, düşüncə, bilik

Ключевые слова: метафора, поле, термин, мысль, знание

Keywords: metaphor, field, term, thought, knowledge

Giriş. Konseptual metafora təcrübənin bir konseptual sahəsinin (mənbənin) başqa bir təcrübə sahəsinə (hədəf) anlamaq və strukturlaşdırmaq üçün istifadə edildiyi idrak hadisəsidir. Konseptual metafora — eyni zamanda generativ metafora kimi də tanınır - bir fikrin (və ya konseptual sahənin) digəri baxımından başa düşüldüyü bir metaforadır (və ya məcazi müqayisədir) [10]. Bu termin Corc Lakoff və Mark Conson tərəfindən “Bizim yaşadığımız metaforalar” (1980) adlı kitabında istifadə edilmişdir. C.Lakoff və M.Conson metaforanın formalaşma mexanizmini belə izah edirlər: hər metaforada donor və alıcı zonaları var; hərəkət feilləri nitq feilləri mənasında işləyə bilər, bu o deməkdir ki, hərəkət nitq üçün donor zonaya çevrilir və bu da öz növbəsində alan olur. Donor zonasının formalaşdırılması üçün strategiya onu təcəssüm termini ilə təsvir edən C.Lakoff tərəfindən təklif edilmişdir [4]. Beləliklə, təbii dillərdə metaforlaşmanın bəzi ümumi prosedurlarını dərk etməyə cəhd edilir. Çox vaxt bunun izahı, alıcı zonanın daha mücərrəd olması və aydın fiziki xüsusiyyətlərə malik olmamasıdır, sanki metaforlaşmanı “tələb edir”, bunun üçün əhəmiyyəti spesifik olan donor zonasına istinad etmək lazımdır.

Konseptual metafora bizim təfəkkürümüzün, dilimizin və dünyanı qavrayışımızın formalaşmasında əsas rol oynayır, çünki o, bizə daha mücərrəd və ya mürəkkəb hadisələri izah etmək və anlamlandırmaq üçün tanış anlayışlardan istifadə etməyə imkan verir. Konseptual metafora bir anlayışı müəyyən etmək üçün istifadə olunan məcazdır.

Orta əsrlərdə metaforalardan ilahi gücü təcəssüm etmək üçün istifadə olunurdu. Müasir dövrdə məcazlara münasibət kəskin şəkildə mənfəyə çevrilmiş, “sözün çevikliyinə əsaslanan uğurlu hiylə” kimi, “bəzək” kimi istifadə edilmişdir [6, s. 47]. T. Hobbs və C. Lok metaforaların şiddətli əleyhdarları idilər, çünki onların istifadəsi qeyri-müəyyənliyə və elmi mətnlər üçün qeyri-münasibliyə səbəb olurdu. F.Nitşe deyirdi ki, metafora təkcə dil hadisəsi deyil, həm də insanın idrak fəaliyyətinin bir hissəsidir: “İnsanın yaratdığı dünyanın mənzərəsi antroposentrik konsepsiyalara əsaslanır, konkret mədəniyyətin stereotipləri və klişeləri məhz metafora, təsvirləri çoxdan itmiş klişelərdir” [5, s. 262]. Böyük ensiklopedik lüğətdə V.İ. Yartseva belə tərif verir: “Metafora ifadə edən sözün işlədilməsindən ibarət trop və ya

mexanizm, obyektlərin, hadisələrin və oxşarların müəyyən bir sinfi, başqa bir sinfə daxil olan bir obyektə xarakterizə etmək və ya adlandırmaq və ya müəyyən mənada buna oxşar olan başqa bir obyekt sinfinin adıdır" [1, s. 296]. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif lüğətlərdə təriflər bir-birindən fərqlənir, lakin onları ümumiləşdirərək və komponent təhlili apararaq deyə bilərik ki, aşağıdakı konseptual vahidlər fərqlənir: obrazlı nitq üçün istifadə olunaraq trop [2; 3; 11]; oxşarlıq [3]; bunun əsasında metaforalar qurulan, obyektin səciyyələndirilməsi və adlandırılması [2] və bir sinfin mahiyyətinin digəri baxımından təsviri [1] — bütün bunlar metaforalardan istifadənin məqsədləri adlandırılır. A.P.Çudinov metaforanı “əsas zehni əməliyyat, dünyanı tanımaq, strukturlaşdırmaq və izah etmək üsulu” adlandırır [8, s. 7]. Digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, konseptual metafora reallığın ayrı-ayrı obyektləri ilə əlaqələndirilə bilməz; onun məqsədi semantik məkanların konseptuallaşdırılmasıdır və konseptual metaforanın şifahi icrası lingvistik metaforaların xüsusi hallarının köməyi ilə baş verir [9, s. 156]. Konseptual müqayisə anlayışı və ya hadisəni aydınlaşdırmaq üçün istifadə olunan nitq şəkli. Bu cür metaforalar və müqayisələr peşəkar məlumatın konseptuallaşdırılmasının nəticəsi ola bilər və artıq formalaşmış biliklərdən birbaşa asılı ola bilər [7, s. 61–62].

Konseptual metafora dilçilikdə bir neçə səbəbə görə vacibdir:

1. Düşüncə və dilin formalaşdırılması. Konseptual metaforalar insanlara mücərrəd və mürəkkəb anlayışları daha konkret və tanış terminlərə çevirməyə kömək edir. Məsələn, “vaxt puldur” və ya “arqument müharibədir” metaforaları mücərrəd vaxt və mübahisə anlayışlarını daha başa düşülən və idarə olunan etməyə kömək edir. Bu cür metaforalar təfəkkürün və dilin formalaşmasına kömək edir, onları daha əlçatan və başa düşülən edir.

2. Koqnitiv proseslər. Konseptual metaforalar insanların bir təcrübə sahəsini digərini başa düşmək üçün necə istifadə etdiyini göstərməklə idrak proseslərini əks etdirir və formalaşdırır. Metaforaların tədqiqi bizə insanların dünya haqqında bilik və fikirlərini necə təşkil etdiyini anlamağa kömək edir. Dilçilər metaforaların təfəkkürə və qavrayışa necə təsir etdiyini, müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə özünü necə göstərdiyini öyrənirlər. Metaforalar bir təcrübə sahəsini digərini başa düşmək üçün necə istifadə etdiyimizi göstərməklə idrak proseslərimizi əks etdirir və formalaşdırır.

3. Mədəniyyətlərarası fərqlər. Konseptual metaforalar mədəniyyətlər arasında dəyişir, qavrayış və təfəkkürdə mədəni fərqlərin araşdırılmasına imkan verir. Bu fərqləri başa düşmək mədəniyyətlərarası ünsiyyəti yaxşılaşdırır və anlaşılmazlıqların qarşısını almağa kömək edə bilər. Məsələn, “zaman bir qaynaqdır” metaforası Qərb mədəniyyətlərində daha çox yayıla bilər, digər mədəniyyətlər isə vaxtı fərqli şəkildə qəbul edə bilər.

4. Elmin və təhsilin inkişafı. Konseptual metaforalar öyrənmə və elmi biliklərdə mühüm rol oynayır. Onlar mücərrəd fikirləri daha əlçatan və başa düşülən etməklə yanaşı, yeni elmi konsepsiya və nəzəriyyələrin formalaşmasına kömək edir. Məsələn, “atom günəş sistemidir” metaforası atomun quruluşu ideyasını formalaşdırmağa kömək etdi. Yeni metaforalar yeni anlayışlar təqdim edə və mövcud sözlərin mənalarını genişləndirə bilər. Dilçilər metaforaların zamanla necə yarandığını, yayıldığını və dəyişdiyini, dilin təkamülünə necə təsir etdiyini öyrənirlər.

5. Dil yaradıcılığı. Konseptual metaforaların tədqiqi dil yaradıcılığının və innovasiyanın dərk edilməsinə kömək edir. Yeni mənalar və emosional təsirlər yaratmaq üçün tez-tez şeir, ədəbiyyat və digər sənət növlərində metaforalardan istifadə olunur. Konseptual metaforalar dil yaradıcılığında və bədii ədəbiyyatda mühüm rol oynayır. Şair və yazıçılar tez-tez yeni mənalar, ifadəli obrazlar yaratmaq üçün metaforalardan istifadə edirlər. Dilçilər mürəkkəb emosional və estetik təcrübələri çatdırmaq üçün ədəbiyyatda metaforalardan necə istifadə olunduğunu araşdırırlar.

6. Təlim və pedaqogika. Pedaqogikada konseptual metaforalardan mürəkkəb anlayışları izah etmək və öyrənməni asanlaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müəllimlər daha aydın və yaddaqalan izahatlar yaratmaq üçün metaforalardan istifadə edə bilirlər. Dilçilər metaforaların müxtəlif təhsil kontekstlərində öyrənmə və anlayışı necə gücləndirə biləcəyini araşdırırlar.

Beləliklə, konseptual metafora dilçiliyin fundamental aspektidir, bizim dili, düşüncəni və mədəniyyəti dərk etməkdə əsas rol oynayır. Konseptual metafora elmi nəzəriyyə və konsepsiyaların formalaşmasına, inkişafına və qavranılmasına təsir edərək elmi paradigmada mühüm rol oynayır. Tomas Kuhn tərəfindən müəyyən edilən elmi paradigma elmi ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilən inanclar, dəyərlər, metodlar və standartlar toplusunu ehtiva edir. Bu kontekstdə konseptual metaforalar alimlərə mürəkkəb elmi hadisələri strukturlaşdırmağa və izah etməyə kömək edən mühüm vasitəyə çevrilir.

Konseptual metaforalar alimlərə yeni və ya mürəkkəb elmi fikirləri izah etmək üçün tanış və başa düşülən anlayışlardan istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, "genetik kod" metaforası genləri kompüter koduna bənzər müəyyən bir ardıcılıqla yazılmış təlimatlar kimi düşünməyə kömək edir. Bu, nəinki başa düşməyi asanlaşdırır, həm də gələcək tədqiqatları müəyyən istiqamətə yönəldir, fərziyyələrin formalaşmasına və məlumatların şərhinə təsir göstərir. Müxtəlif fənlərin təsvirində konseptual metaforaları nəzərdən keçirmək olar. Məsələn, fizikada konseptual metaforalar mücərrəd anlayışların izahında mühüm rol oynayır. Məsələn, "ışq axını" metaforası işıq kvant mexanikasını başa düşmək üçün əsas olan hissəciklər (fotonlar) axını kimi düşünməyə kömək edir. Başqa bir metafora, "məkan-zaman kontinuumu" bizə nisbilik nəzəriyyəsində məkan və vaxtı bir-biri ilə əlaqəli və çevik anlayışlar kimi təsvir etməyə imkan verir. Biologiyada "hüceyrə fabriki" və ya "genetik kod" kimi metaforalar alimlərə və tələbələrə hüceyrələri istehsal vahidləri, genləri isə orqanizmlərin yaradılması üçün göstərişlər kimi düşünməyə kömək edir. Bu, mürəkkəb bioloji proseslərin başa düşülməsini asanlaşdırır və yeni tədqiqatların və texnologiyaların inkişafını asanlaşdırır. Psixologiyada "ruhi sağlamlıq" və "idrak prosesləri" kimi metaforalar mürəkkəb psixi hadisələri strukturlaşdırmağa və izah etməyə kömək edir. Məsələn, "kompüter kimi yaddaş" metaforası bizə məlumatın saxlanması və əldə edilməsi proseslərini kompüterin necə işlədiyinə bənzər şəkildə təsvir etməyə imkan verir.

Konseptual metaforalar məlumatları anlamaq və şərh etmək üçün yeni üsullar təklif etməklə elmi paradigma dəyişikliklərini asanlaşdırır. Məsələn, Nyuton fizikasıdan nisbilik və kvant mexanikasına keçid "əyilmə məkanı" və "kvant qeyri-müəyyənliyi" kimi yeni metaforalarla dəstəkləndi. Bu metaforalar elm adamlarına fundamental konsepsiyaları yenidən düşünməyə və müşahidə olunan hadisələri daha yaxşı izah edən yeni nəzəriyyələr hazırlamağa kömək etdi.

Konseptual metaforalar dilçilikdə də mühüm rol oynayır, çünki onlar bizə insanların dil vasitəsilə dünyanı necə düşündüyünü, dərk etdiyini və quruluşunu anlamağa kömək edir. Dilçilər dilin əsasını qoyan idrak proseslərini və onların ünsiyyət və mədəni qavrayışa təsirini başa düşmək üçün konseptual metaforaları öyrənirlər.

Konseptual metaforalardan istifadənin müsbət və mənfi tərəfləri var. Konseptual metafora nəzəriyyəsi ilə bağlı ən çox eşidilən tənqidlərdən biri odur ki, KMN-dəki əksər tədqiqatçılar intuitiv və systemsiz tapılmış linqvistik metaforalar əsasında konseptual metaforalar qururlar. Bir tərəfdən, metaforalar mürəkkəb elmi fikirlərin dərk edilməsini və ünsiyyətini asanlaşdırır, yaradıcı təfəkkür və innovasiyaları stimullaşdırır. Digər tərəfdən, metaforalar elmi anlayışları həddən artıq sadələşdirsə və ya təhrif edərsə, məhdudiyyətlər və təhriflər baş verə bilər. Məsələn, plan kimi gen metaforası, genlər və ətraf mühit arasındakı

mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni gözərdi edərək, genetika haqqında yanlış təsəvvürlər əldə etmək olar.

Konseptual metaforalar elmi paradigmada əsas yer tutur, elmi nəzəriyyə və konsepsiyaların formalaşmasına, inkişafına və qavranılmasına təsir göstərir. Onlar mürəkkəb fikirlərin dərk edilməsini asanlaşdırır, yeni fərziyyələrin formalaşdırılmasını asanlaşdırır və tədqiqatı konkret istiqamətə yönəldir. Bununla belə, alimlər metaforalardan öz işlərində səmərəli istifadə etmək üçün onların həm faydalarını, həm də məhdudiyyətlərini bilməlidirlər.

Konseptual metaforalar dilçilikdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir, belə ki, anlayışın formalaşmasına, koqnitiv proseslərə, mədəniyyətlərarası qavrayışa, dilin inkişafına, dil yaradıcılığına və öyrənilməsinə təsir göstərir. Onlar insanlara dil vasitəsilə dünyanı strukturlaşdırmağa və anlamağa kömək edir, mürəkkəb və mücərrəd fikirləri daha əlçatan və başa düşülən edir. Dilçilər konseptual metaforaların dil və düşüncəyə təsirini və rolunu daha dərinləndirərək etmək üçün tədqiq etməyə davam edirlər.

Elmi mətnlərdə metaforalar bir konseptual sahəni digərinin baxımından dərk edərək yeni konkret məna yaratmaq məqsədinə xidmət edir, elmi-populyar mətnlərdə isə metaforalardan mürəkkəb müddəaları artıq alıcıya məlum olanların köməyi ilə izah etmək üçün istifadə olunur. Beləliklə, elmi diskursda konseptual metafora nominasiya vasitəsidir və evristik funksiyaları yerinə yetirir, elmi populyar diskursda isə daha ifadəli olur və didaktik funksiyaları həyata keçirir.

Ədəbiyyat

1. Академический словарь русской фразеологии. М.: Лексрус, (в соавторстве с А.Н. Барановым, М.М. Вознесенской, К.Л. Киселевой, А.Д. Козеренко), 2014.
2. Арутюнова, Н.Д. Метафора / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. Языкознание / под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Научное изд-во «Большая Российская энциклопедия», 1998. – С. 296-297.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С. Ахманова. – 2-е изд., стер. – М: УРСС: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
4. Лакофф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. – М., 1990. – С. 387-415.
5. Петросова, Е.Г. Метафора в художественном тексте как способ познания национального образа / Е.Г. Петросова // Теория и практика общественного развития: Издательский дом "ХОРС" (Краснодар). – №3. – 2010. – С. 262-264.
6. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры / под ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 44–68.
7. Чигирева, Е.С. Проблема соотношения концептуальной метафоры и сравнения / Е.С. Чигирева // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика. — 2016. — № 1. — С. 56–65.
8. Чудинов А.П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991 – 2000). – Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. пед. ун-та, 2001. – 238 с.
9. Хамитова Э.Р. К вопросу о соотношении индивидуально-авторских, языковых и концептуальных метафор // Вестник Башкир. ун-та. – 2011. – Т. 16, № 1. – С. 155–157.
10. Nordquist, R. Understanding Conceptual Metaphors. Updated on September 08, 2019: [Electronic resource]: URL: <https://www.thoughtco.com/what-is-conceptual-metaphor-1689899>
11. Pragglejaz Group. (2007). MIP: A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor & Symbol*, 22(1), 1–39.

CONCEPTUAL METAPHOR IN THE SCIENTIFIC PARADIGM***Seyidova Nigar Vagif******Summary***

This article explores the role of conceptual metaphor in the scientific paradigm. Conceptual metaphor, being an important tool of linguistic analysis, plays a key role in the formation of scientific thinking and the creation of new theories. The article analyzes the theoretical foundations of conceptual metaphor and scientific paradigm, and also examines the influence of metaphors on the development of scientific concepts and paradigm changes.

The scientific novelty of this article is a comprehensive analysis of the role of conceptual metaphor in the formation and development of scientific paradigms. Since the article is an interdisciplinary study that combines linguistic and philosophical approaches to the study of metaphorical thinking in science, the purpose of this article is to study and analyze the role of conceptual metaphor in the scientific paradigm, the definition and theoretical justification of the concepts of "conceptual metaphor" and "scientific paradigm", and the study of the influence on the formation and development of metaphors.

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МЕТАФОРА В НАУЧНОЙ ПАРАДИГМЕ***Сеидова Нигяр Вагифовна******Резюме***

В данной статье исследуется роль концептуальной метафоры в научной парадигме. Концептуальная метафора, являясь важным инструментом лингвистического анализа, играет ключевую роль в формировании научного мышления и создании новых теорий. В статье анализируются теоретические основы концептуальной метафоры и научной парадигмы, а также рассматривается влияние метафор на развитие научных концепций и изменение парадигм.

Научная новизна статьи заключается в комплексном анализе роли концептуальной метафоры в формировании и развитии научных парадигм. Поскольку статья представляет собой междисциплинарное исследование, сочетающее лингвистический и философский подходы к изучению метафорического мышления в науке, целью данной статьи является изучение и анализ роли концептуальной метафоры в научной парадигме, определение и теоретическое обоснование концептов. «концептуальной метафоры» и «научной парадигмы», а также изучение влияния метафор на формирование и развитие.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbov***Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi Dilçilik kafedrasının 04 may 2024-cü il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu******Daxil olduğu tarix 14 oktyabr 2024-cü il***